

**TATARİSTAN’DA YENİ YAYIMLANAN İKİ TATAR DESTANI:
“ATAKLI KIZ TUKBİKE” VE“TİMİR BATIR”**

Dr. Bülent BAYRAM*

Özet: Çarlık Rusyası döneminden başlayarak günümüze kadar Tatar Türklerinin destanları üzerine çok sayıda çalışma yapılmış ve birçok metin yayımlanmıştır. Ancak yapılan bu çalışmalar ve metin yayımları çeşitli dönemlerde farklı sebeplerle zaman zaman müdahalelere maruz kalmıştır. Derlenmiş olmasına rağmen birçok metin de arşivlerden çıkarılıp yayımlanamamıştır. Değişen şartlar, bu konu üzerinde yeni çalışmaların yapılmasına imkan tanımıştır. Bu yeni imkanlar sayesinde, sözlü geleneklerinden çok sayıda destanın derlendiği Sibiry Tatarlarının iki yeni destanı da Sovyet sonrası dönemde yayımlanabilmiştir. Marsel Ahmetjanov tarafından yayımlanan metinler, Tatar destanlarının araştırılmasına önemli katkılar sağlayacak metinlerdir. Konu bakımından oldukça dikkat çekici olan bu iki tarihî destan, resmî veya özel arşivlerde henüz gün ışığına çıkmamış metinlerin olması ihtimalini daha da güçlendirmektedir. Bu durum, Tatar destanları üzerine yapılacak çalışmalara yeni katkılar sağlayacak niteliktedir.

Anahtar kelimeler: Destan, Tatar destanları, Sibir Tatarları, tarihi destan
Two Newly Published Tatar Epics in Tatarstan: “Ataklı Kız Tukbike” and “Timir Batır”

Abstract: Starting with the era of Tsardom Russia until today, a wide range of researches have been made and lots of texts have been published on the epics of Tatar Turks. But these researches and publications have been exposed to interventions from time to time arising from different reasons in various periods. Although many texts have been gathered, these texts could not be taken out from the archives and could not be published. By the help of changing conditions, wider oppurtunities have occurred for carrying out new researches. Thanks to these oppurtunities, two new epics of Siberian Tatars, whose epics have been gathered from their verbal traditions, have been published after the Soviet era. These texts, published by Marsel Ahmetjanov, will make important contributions to the studies on the Tatar epics. These two historical epics, which are remarkable in terms of their subject, strengthen the possibility that many other texts, which have not been discovered yet, are in the offical or private archives. This means that we can expect new studies on the Tatar epics with new contributions.

Key Words: Epic, Tatar epics, Siber Tatars, historical epic

Günümüzde Tatar olarak adlandırılan Türk boylarının büyük bir bölümü, başta Tataristan Cumhuriyeti olmak üzere, Rusya Federasyonu’nun çeşitli özerk bölge ve

* Yrd. Doç.Dr. Kırklareli Üniversitesi.

eyaletlerinde dağınık halde yaşamaktadır. Rusya Federasyonu dışında Finlandiya, Beyaz Rusya, Litvanya, Polonya, Romanya, Ukrayna gibi Doğu Avrupa ülkelerinde ve Türk cumhuriyetlerinde de çok sayıda Tatar yaşamaktadır. Tatarlar, her ne kadar etnonim olarak ortak “Tatar” adını kullanıyor olsalar da, anılan geniş coğrafyada yaşamalarının bir neticesi olarak, dil, kültür ve dünyaya bakış tarzları bakımından aralarında birtakım farklılıklar meydana gelmiştir. Bu durum, onların mevcut ortak edebî yaratmalarının dışında, başka yaratmalara sahip olmalarına da imkân tanımıştır. Biz bu çalışmamızda, Tatar Türklerinden derlenen ya da yazılı gelenekte yer alan Tatar destanlarının günümüze kadar yapılmış yayınları üzerinde duracak, ardından da Sovyet döneminin sona ermesiyle yayımlanan iki yeni metin, *Ataklı Kız Tukbike* (Namlı Kız Tukbike) ve *Timir Batur* (Demir Batır) destanları üzerinde duracağız.

*

1552 yılında Kazan’ın İvan Grozny tarafından Rus hâkimiyetine alınışı ile birlikte Sibirya, Türkistan ve Kafkasya’da yaşayan Türk toplulukları yavaş yavaş Ruslara boyun eğmeye başlamıştır. Bu bölgelerde yaşayan Türk topluluklarının folkloru üzerine yapılan çalışmalar, özellikle de Ruslar tarafından yapılanları 19. yüzyıldan itibaren yoğun bir artış göstermiştir. Özellikle *misyonerlik* amacıyla yapılan bu çalışmalarda Türk folkloruna ait çok sayıda malzeme derlenmiş ve bunlardan bir bölümü de yayımlanmıştır.

Çarlık döneminin sona erip Sovyet döneminin başlamasıyla beraber ise folklor araştırmalarında yeni bir dönem başlamıştır. Daha önce yayımlanan metinlerin yanı sıra daha kapsamlı biçimde yürütülen derleme faaliyetleri neticesinde elde edilen metinlerin bir bölümü antolojilerde, dergilerde veya monografik çalışmalarda yayımlanmıştır. Bu dönemde derlenen metinler üzerine monografik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Ancak dönemin ideolojik kaygıları nedeniyle birçok metin, varlığı bilindiği halde bu dönemde yayımlanma imkânına kavuşamamıştır. Bu nedendir ki Sovyet sonrası dönemde yayımlanan metinler arasında yeni destan metinleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durumun Tatar destanları için de söz konusu olduğunu görmekteyiz. Hem Sovyet döneminde hem de Sovyet sonrasında Tatar Türklerine ait çok sayıda destan metni yayımlanmıştır.

Tatar folklor araştırmalarında destan metinlerinin ilk toplu yayını, Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün 12 ciltlik *Tatar Halık İcatı* serisinin (1976-1988) “Dastannar” adlı cildinde yapılmıştır. Bu ciltte Tatar destanları ilk defa yer almasına rağmen çeşitli sebepler neticesinde birçok metin bu çalışmanın dışında bırakılmıştır. F. Ahmetova, bu metinlerinin yayımlandığı dönemin şartlarının buna neden olduğunu, ilk defa böyle bir yayın yapıldığı için de bu tür durumların olabileceğini ileri sürmektedir. Ahmetova, çalışmada bazı metinlerin “dinî”, bazılarının “Sibirya’ya ait” bazılarının “sürgün edilen şahıslara ait” olmaları sebebiyle yayımlanamadığını söyler (Ahmetova-Urmançı 2004:5).

TATARİSTAN'DA YENİ YAYIMLANAN İKİ TATAR DESTANI: "ATAKLI KIZ TUKBİKE"
VE "TİMİR BATIR"

Tatar destanlarının ilk toplu yayını olan *Tatar Halık İcatı* serisinin *Dastannar* adlı cildinde 27 destan metni, 3 ana başlık altında yayımlanmıştır (Ahmetova: 1984):

1. Alıplar Turında Hikayetler/Kahramanlık destanları: Meşek Alıp, Yestey Mönke, Kadış Mergen, Kara Kükel, Alıpmemşen, Altain Sain Süme, Yirtöşlik, Ak Kübek, Kur ulı,

2. Tarihi dastannar/Tarihî destanlar: Jik Mergen, Mergenner jıruvı, Urak bilen Mamay, Bürihan, Hikayeti Gıysa uğlu Amet, Kartlar jıruvı, Çura Batır Hikayeti, Ayrırlı Jıruvı,

3. Mehebbet Dastannarı/Aşk destanları: (Tülek, Kuzı Körpe, Kuzı Körpe bilen Bayansılı, Seyfilmölik, Yosıf Kitabı, Leyle bilen Mejnun, Tahir bilen Zöhre, Şahsenem hem Garip, Buz Yigit)

1984 yılında yayımlanan bu destan antolojisi, aslında Tatar destanlarının tamamını içine alamamıştır. Bunun en büyük delili ise, özellikle Sovyet devrinin kapanmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni antolojiler ve müstakil çalışmalarda yeni destan metinlerinin arşivlerden çıkarılarak yayımlanmasıdır. 2004 yılında yukarıda adı geçen Tatar Halık İcatı'nın "Dastannar" cildi genişletilerek yayımlanır. Yeni metinlerle zenginleştirilen yayında şu destanlar yer almıştır.

1. Mehebbet Dastannarı/Aşk destanları: Yosıf kıyssası, Buz Yigit, Seyfelmölik, Tahir bilen Zöhre, Leyle Bilen Mejnun, Kuzı Körpe bilen Bayan Sılu, Kamber, Şahsenem hem Garib, Tülek, Susılı Dastanı.

2. Tarihi dastannar/Tarihî Destanlar: İdige dastanı, İdige Pi, Tuktamış han, Tuktamış Han, Urak bilen Mamay, Mırza Dus, Maktımsılı, Hikeyeti Gıysa Uğlu Amet, Çura Batır, Yır, Atulu Batır, Bi Ağış, Ak Bora, Hujaş, Seit, Ebilkasıym, Kuplandı, Karatsa, Büri Han, Jik Mergen, Sengilgölik Mergen, Tuktasın Mergen, Helmet Mergen, Ataklı Kız Tukbike.

3. Alıplık Hikeyetleri/Kahramanlık Hikâyeleri: Alıpmemşen, Alpamışa, Alpanşa Hikeyeti, Alfamış, Meşek Alıp, Ak Kübek, Kara Kükil, Altain Sain Süme, Yestey Mönke, Kadış Mergen, Yirtöşlik, Küyirniñ Uğlu, Korkot.

Yukarıda verilen bilgilerden görüldüğü üzere 1984 yılında 27 destan metni yayımlanmışken 2004 yılına ait yayında ise bu sayı 50'ye çıkmıştır. Elbette Sovyet sonrası dönemde yayımlanan metinlerin de klasik anlamda destan türü içine girip girmediği ya da bunların da objektif bir şekilde yayımlanıp yayımlanmadıkları tartışmalıdır ve ayrı çalışmaların konusudur. Çünkü metinleri derleyen bilim adamının kendisinin de dikkat çektiği üzere bu destan metinlerinin bir bölüm yazılı edebiyatın ürünüdür. Hatta "Korkut" gibi daha sonrada nazma çekilmiş yapay ürünler de söz konusudur. Aynı kaynak kişiden alınmış olan *Ataklı Kız Tukbike* destanı antolojiye sokulmuşken *Timir Batır* destanı antolojiye alınmamıştır. Ancak bu konular üzerinde çok da fazla durulmamıştır. Sovyet döneminin kendine has bazı sıkıntıları varken Sovyet sonrası dönemde de mikro milliyetçiliğe dayalı bakış açıları, özellikle de Türk boyları arasındaki sunî sebeplerden kaynaklanan

çekişmeler tarafsız bilimsel çalışmaların önündeki en önemli engeller olarak karşımızda durmaktadır.

Bu, yalnızca destan metinlerinin değil, Arap harfleriyle yazılmış Tatar kültürel mirasının ortaya çıkarılması için çalışan bilim adamlarının önündeki en önemli sorunlardan biridir. Özellikle Rusya’da konu üzerine çalışan bilim adamlarının büyük bir çoğunluğunun eski gelenekleri devam ettirdiğini söylemek mümkündür. Bazı eklemeler yapılmakla birlikte, ideolojinin bu çalışmalar üzerinden elini tam olarak çektiğini söylemek zordur. Araştırmacılar üzerindeki psikolojik baskının tam olarak kalkmaması sebebiyle metinler ve bu metinler üzerine yapılan çalışmalar halen eski bakış açısının izlerini taşımaktadır. İdigey destanının, Çora Batır, Köroğlu, Dede Korkut gibi Türk boylarının birçoğunun ortak zenginliğini teşkil eden eserlerin “ortak bir kültürün eseri olduğu” düşüncesinden çok mikro milliyetçiliğe dayalı bakış açılarıyla aslında bu yapıtların hangi Türk boyuna ait olduğunun tartışılması, her boyun ileri sürdüğü tezleri ispat edebilmek için sahte folklor (fakelore) ürünleri ortaya koymaları, alanda tam bir karmaşa ortamı yaratmaktadır.

Bu sorunların aşılmasında belki de Türkiye Türkü bilim adamları önemli bir rol oynayabilecek iken ilgili bölgeler üzerine yapılan çalışmalarda kullanılan metinlerin ve kaynakların da büyük oranda bahsedilen tartışmalı ortamda derlenmiş ve yayımlanmış olması, bu durumu mümkün kılmamaktadır. Kendi çalışmalarımız da dâhil olmak üzere alan araştırması neticesinde elde edilmiş malzemelerden ya da arşivlerden elde edilmiş, dokusuyla oynanmamış metinler üzerine yapılmış çalışmaların henüz yok denecek kadar az oluşu, sorunu içinden çıkılmaz bir hale getirmektedir. Türkiye’de yapılan çalışmalarda da belki de metin neşirlerinin büyük bir bölümünün dil araştırmacıları tarafından yapılmış olması sebebiyle yayımlanan metinlerin kaynaklarının da genel olarak gösterilmediği dikkat çekmektedir. Belki bir dil bilim çalışması için çok önemli olmayan bir husus halk bilim araştırmacıları için büyük bir önemli olabilmektedir.

Tatar destanlarının bilinen metinlerinin neredeyse tamamı 2007 yılında iki cilt halinde Türkiye’de de yayımlanmıştır (Urmançı 2007a; Urmançı 2007b). Tatar destanları ile ilgili genel bir giriş bölümünün ardından daha önce verilen tasniflere paralel şekilde Tülek, Tülek Kitabı, Tülek-Susulu, Tülek Kitabının Ahır, Zayatülek Birle Susulu, Yirtöşlik, Altain Sayın Süme, Mişek Alıp, Yestey Monki, Kara Kükil, Alıpmemşen, Alpamşa (üç varyant), Kadış Mergen, Ak Köbik, Ak Köbök, Kür Ulı, Kamber, Cık Mergen, Çura Batır Hikeyeti, Çora Batır, Çora Batır (iç varyant), Kuzı Kürpeç Bilen Bayansulu, Kuzı Kürpe Bilen Bayan Sılu, Hurluga Hem Hemra, Yosıy Kitabı, Tahir Bilen Zühre, Tahir –Zöhre, Tahir Bilen Zöhre, Leyla Bilen Mecnün, Leyle İle Mecnün, Leyle Bilen Mecnün, Şahsenem Hem Garip, Seyfilmölik, Büz Yiğit destanları Tatar Türkçesi ve Türkiye Türkçesine aktarımları ile birlikte verilmiştir. Metinlerin konuları hakkında bilgilerin yer aldığı eserde metinlerin kaynakları ile ilgili bilgiler yer almamaktadır. Ancak destan isimlerinden de anlaşıldığı üzere bu metinler, Tataristan’da yayımlanan metinlerle örtüşmektedir.

Çalışmamızın konusu olan *Ataklı Kız Tukbike* ve *Timir Batır* destanları Türkiye'de yayımlanan metinler arasında da yer almamıştır.

Tatar destanlarının yayımları ile ilgili temel eserleri değerlendirmemizin ardından dikkat çekmek istediğimiz anlatmalar, Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından orijinal yazmalara dayanarak pek çok eseri Tatar kültürüne kazandıran Marsel Ahmetjanov'un yayımladığı *Ataklı Kız Tukbike* ve *Timir Batır* destanlarıdır. Ahmetjanov, tarih ve halk edebiyatı araştırmalarında resmî tarih ve ideolojinin baskısı ve yönlendirmeleri neticesinde pek çok araştırmanın taraflı ve kasıtlı bir şekilde bozularak yazıldığını açık bir şekilde ifade eden nadir araştırmacılardan biridir. Bu konular üzerine yazdığı çok sayıda makale, *Tatar Kulyazma Kitabı* adlı kitapta bir araya getirilmiştir. Sözü edilen taraflı ve yanlış kabul ettiği çalışmaların eleştirileri ve aynı zamanda orijinal el yazması eserlere dayanarak yazdığı makaleler, bu kitapta bir araya getirilmiştir (Ahmetjanov 2000).¹

Marsel Ahmetjanov, el yazma orijinal kaynaklara dayanarak 2003 yılında iki destan metnini yayımlamıştır. *Ataklı Kız Tukbike* ve *Timir Batır* destanlarını yakın dönem Tatar tarihine ışık tutacak yeni kaynaklar olarak değerlendirmiş ve *Sibir Hanlığına Kagılıklı Bilgisiz Tatar Çıganakları* adlı makalesinde bu iki destan metnini yayımlamıştır (Ahmetjanov 2003). Bu destan metinlerinden *Ataklı Kız Tukbike* destanı, 2004 yılında F. V. Ahmetova Urmançı tarafından yayımlanan *Tatar Eposu Dastannar* adlı çalışmaya da girmiştir (Ahmetova-Urmançı 2004: 450-454). Ancak daha önce Ahmetjanov tarafından *Ataklı Kız Tukbike* destanı ile birlikte yayımlanan *Timir Batır*, bu antolojiye girmemiştir. Bu durum ile ilgili herhangi bir açıklama çalışmada yer almamaktadır.

M. Ahmetjanov, bu destan metinlerinin kaynak kişileri ve metinlerin kayda geçirilip arşivlenmesi ile ilgili olarak bize şu bilgileri verir: *Eserin ikisi de Tümen Tatarlarından, "İdegey" destanının birçok varyantını bilim için muhafaza eden Hafız Rehmetulla oğlu Rahmetullin tarafından bulunmuş ve yazıya geçirilmiştir (Tataristan Bilimler Akademisi'nin G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Elyazmaları ve Metin Bölümü Arşivi. 52. Fond, 1. Tasvir, 170-171 muhafaza numaraları). Bunların ilki, "Ataklı Kız Tukbike", ikincisi "Timir Batır" olarak adlandırılıyor. Hafız efendi bu eserleri Tümen eyaletindeki İşemtamak köyünde 1917 ve 1919 yıllarında derlemiş ve onları 1941-1942 yıllarında Kazan'a Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsüne getirip vermiş (İlki Ulı Bayürese Gafur, ikincisi Bekir babayın sözlerinden derlenmiştir.). İki metin de Arap harfli elyazmasıdır. Elyazması metinleri tarihî destanlar olarak ele alabiliriz. Çünkü onların ikisi de 16. yüzyılın son çeyreğinde Sibir Hanlığı'nın bağımsızlık mücadelesi süreciyle ilgilidir (Ahmetjanov 2003: 25).*

¹ M. Ahmetjanov'un bu kitabında 1. Tatar Kulyazma Kitabı hem Bügingi Edebiyet Biliminin Kaybir Meseleleri; 2. Tata Edebiyatının Kulyaz'ma Kitaplarında Urta Gasırlarda Kilgen Kiçi Janrlar; 3. Kul'yazma Kitaplarıdaki Tatar Dastannarı; 3. Edebiyat Tarihine yana İsimner başlıkları altında 36 makale yer almaktadır.

M. Ahmetjanov metinlerin sözlü kaynaklardan derlendiğine dair bilgileri verirken aynı yazma kaynaklardan faydalanan Ahmetova, bu konuda biraz daha farklı bir görüş ileri sürmüştür. Ahmetjanov'un destan metinlerini yayınladığı makalesinden haberdar olan ve bu destan metinlerinden sadece *Ataklı Kız Tukbike* destanını antolojiye koyan, *Timir Batır* destanına antolojisinde yer vermeyen Ahmetova, metinlerin kaynağı ile ilgili olarak şunları söyler:

Ataklı Kız Tukbike XX. asırda yazarlar ve başka kalem üstadları tarafından folklorun edebileştirilmesi, şiirleştirilmesi neticesinde oluşturulmuş bir Tatar destanıdır. Dastannar kitabındaki "Cik Mergen", "Korkot", "Çura Batır", "Alpaşa" gibi destanlar da yazılı edebiyat ürünleridir. Onu Tara taraflarında yaşamış ve zamanında "Azat Sibir" gazetesinin baş redaktörlüğünü yapan Sibir partizanı, partili ihtiyar Hafız Rehmetsullin, Hamit Yarmi aracılığıyla 3. Temmuz. 1953'te Tataristan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün arşivine göndermiştir. Onun yazdığı "İldan Bilen Güldan", "Timir Batır" eserleri M. Ahmetjanov tarafından yayımlanmıştır (Edebi Miras, 1992, 2 kitap, s. 44-69; "Fen ve Til, Miras dergileri, 2002, No. 8 vd.) (Ahmetova-Urmançı 2004 455)

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere, iki araştırmacı arasında eserlerin sözlü geleneğin mi yoksa yazılı edebiyat geleneğinin mi ürünü olduğu konusunda fikir ayrılığı bulunmaktadır. Bu sadece anılan destanlar için değil, *İdigey* de dahil olmak üzere birçok destan konusunda neticeye ulaşılması zor bir tartışmadır. Bu eserlerin birçoğunun hangi geleneğin ürünü olduğunu tespit etmek, hatta bunlar üzerinde fikir beyan etmek dahi oldukça büyük bir meseledir. Sovyet döneminde yayımlanan metinlerin ideolojik baskılarla değiştirildiği, sansüre uğradığı konusunda araştırmacılar hemfikir ise de Sovyet sonrası dönemde de her bir millet millî kimliklerini güçlendirmek, destanî eserlerinin zenginliğini göstermek gibi amaçlarla bu gibi çok sayıda metni destan derlemeleri içerisine almışlardır. Bunlar, ilgili destanlar üzerine yapılacak özel çalışmalarla bir dereceye kadar aydınlatılabilir. Ancak sonuç ne olursa olsun bunları destanlar içerisinden çıkarıp atmak o kadar kolay olmayacaktır. Zaten bunların destan metinlerinin içerisinden çıkarılması düşüncesi bile başlı başına bir sorundur. Önümüzde özellikle "Şehnâme", "Kalavela" ve hatta "İlyada" ve "Odise" gibi örnekler varken bunların destan olarak kabul edilip edilmeyeceğinin tartışılması, araştırmacıların destan kavramına bakış açısıyla ilgili bir durumdur.

Ataklı Kız Tukbike ve *Timir Batır* destanlarının kaynakları, destan geleneği içerisindeki yeri gibi konuları bir makale içerisinde değerlendirebilmek mümkündür. Yeni yayımlanan Tatar destanları ifadesi ile Sovyet sonrası dönemlerde yayımlanmış olduklarını kastettiğimiz bu destanların Türkiye'de basılan Tatar destanları serisinde yer almamış olmaları sebebiyle öncelikli olarak tam metinlerinin Türkiye Türkçesinde neşredilmeleri büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte metinlerin Tatar destanları ve Tatar tarihi için öneminin ortaya koyulması da önemli bir noktadır. Bu nedenle asıl önemli noktalara geçmeden önce destanların kısa özetlerinin verilmesi faydalı olacaktır:

Ataklı Kız Tukbike Destanının Özeti:

Eski zamanlarda Bağış Aksakal adlı bir kişi yaşıyormuş. Hanlara boyun eğmeyen kendi isteğine göre yaşayan bu bağış aksakalın boyu çok kalabalıkmış. Yaşlı olduğu için hastalanınca çocuklarını ve torunlarını çağırarak kendisinden sonra boyun liderinin kim olacağını sormuş ancak cevap alamamış. Kayın ağacının başındaki kekligi kim vurursa onun boyun lideri olacağını söylemiş ancak yüzlerce kişi içinden hiçkimse bunu başaramamış. Sadece 16 yaşındaki kız torunu Tukbike bu kekligi vurmuş. Dedesi de yayını bu kıza hediye etmiş. Dedesi ölünce boyun başına o geçmiş. Dedesi gibi o da hanlara mirzalara, beylere boyun eğmeden yaşamış. Kendisine görücü gelenleri beğenmemiş. Küçüm Han da onun Yavlı Tora adlı yerini yok etmek istemiş ancak o da bunu başaramamış. Günün birinde Ruslar Sibiry'a saldırmışlar. O güne kadar kimse karşısında geri çekilmeyen Tukbike, Rusların tüfekleri karşısında geri çekilmek zorunda kalmış ve Yavlı Tora adlı şehrini terketmiş. Tobol ırmağı boyunca çekilirken Ruslar onları kovalamışlar ve neticede Tukbike Rusların eline esir düşmüş. Herkesi öldürmüşler ancak onu öldürmeye gelen Rus bahadırı onun güzelliğine kıyamamış ve onu öldürmeyip karısı olmasını istemiş. Ondaki karar vermek için bir gün isteyen Tukbike gece yarısı çadırına gelen bu Rus bahadırını öldürmüş ve onun kıyafetleriyle kaçmış. Ancak Ruslar onu takip etmişler ve onu tüfekte vurmuşlar. Onun sevdiği yiğit İset, Tukbike'nin yağlığını bulmuş. Acıklı bir türkü yakmış. Bu esnada kendisine ateş eden Rus'u oklayıp öldürmüş. Ruslar o gün korksalar da daha sonra İset'i de öldürmüşler ve oraları işgal etmişler. Tukbike'nin başına gelenler Küçüm Han'ın başına da gelmiş. Onunla yapılan savaşlarda Yermak da ölmüş ancak Sibiry Rusların eline geçmiş.

Timir Batır Destanı'nın Özeti:

Bir gün Ulu Sani Han'a toplu tüfekli Rusların ili basarak Tümen'e ayak bastığı haberi gelmiş. Sani Han bu duruma çok üzülmüş ancak Timir Batır onun karşısına dikilerek yiğitler savaşmadan Rusların gitmeyeceğini söylemiş. Timir Batır ordu komutanlığı seçilmiş ve Ruslara karşı sefere çıkmış. Timir Batır ve askerleri Rus ordusuyla karşılaşmışlar. Rusların top tüfekleriyle ateşlerine Timir Batırın askerleri edirne yaylarından attıkları oklarla cevap vermiş. İlk savaşta Timir Batır ve askerleri galip geldilerse de Yermak'ın askerleri Çangı şehrini işgal etmiş. Timir Batır yaralanmış olsa da tekrar yiğitleriyle saldırıya geçmiş. Çok şiddetli savaşlara rağmen Ruslar Çangı şehrini alamamışlar. Bunun üzerine Yermak'ın emriyle topları kayıklara koyup Tobol ırmağında ateş ederek etrafı dağıtırlar ve savaş kazanmışlar. Yermak, eline düşenleri öldürmüş. Yermak, İsker Tora'sına da saldırır ancak burayı iyi savunup ona vermemiş. Timir Batır, Yermak ve ordusunu tuzağa düşürmüş ve birçok askeri kılıçtan geçirmiş. İrtiş ırmağına atlayıp kaçmaya çalışan Yermak'ı Timir Batır okuyla vurmuş Sani Han, halkını toplar toy düzenlemiş Yermak'ın zırhını tuğa asmış. Bu savaş kazanılmış olsa da bir süre sonra Ruslar tekrar sefer düzenlemiş. Timir Batır savaşta ölmüş ve Sani Han Ruslar'a boyun eğmiş. Neticede ülke Rusların eline geçmiş.

Günümüze kadar çok sayıda destan metni yayımlanmış olmasına rağmen bizim dikkatimizi bu iki destanın çekmesi, onların konularıyla ilgilidir. Destanlar tarihî destan olmaları sebebiyle sadece edebî olarak değil, aynı zamanda tarihî kaynaklık özellikleri bakımından da önemlidir. Her iki destan da sadece Tatar Türklerinin değil, Sibiryâ'da yaşayan bütün Türk topluluklarının kaderini etkileyen tarihi olayları yansıtmaktadır. Rusların 1552 yılında Kazan'ı işgali ile başlayan ve büyük bir bölümünde Türk nüfusun yaşadığı Sibiryâ, Türkistan, Kafkasya coğrafyasını istilası süreci, yıllar boyunca mümkün olduğu kadar gizlenmeye çalışılmış ve bu bölgelerde meydana gelen Rus yayılımına karşı ortaya çıkan direnişler görmezden gelinmiştir. Özellikle matbuatta bunların gündeme getirilmelerinin neredeyse mümkün olmadığı dönemlerde hafızalarda saklanan malzemelerin önemi iyice artmıştır. Her iki destan da bütün açıklığıyla Sibiryâ'nın Ruslar tarafından işgaline karşı direnenlerin kahramanlıklarının anlatıldığı eserlerdir. Bu nedenle Kazan'da araştırmacıların çok rahatlıkla ulaşabilecekleri bir arşivde olmasına ve büyük bir ihtimalle birçok araştırmacı tarafından bilinmesine rağmen uzun süre yayımlanamamışlardır. Bu tür eserlerin görülmeden Tatarların destan gelenekleri üzerine yapılacak olan incelemelerde büyük bir boşluğun olacağı muhakkaktır.

Destanlarda anlatılan olaylar, tarihî gerçeklikleri yansıtmaktadır. *Ataklı Kız Tukbike* destanı manzum-mensur; *Timir Batır* destanı tamamen manzum şekilde Sibir Tatarlarının verdiği bu mücadeleyi destansı bir üslupla aktarmaktadır. Olayların gerçekten yaşandığı bilinen tarihî olayları yansıtıyor olması sebebiyle her iki metin de tarihî destandır. Destanların konuları, onların daha önceki antolojilerde neden yayımlanmadığını izah etmektedir. Bu destanların içerikleri, Rusya'nın resmî tarihiyle çatışmaktadır. Marsel Ahmetjanov destanların Sibir Türklerinin tarihî açısından önemini, metinleri de neşrettiği çalışmasında ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Ahmetjanov, destan metinlerini Sibir Tatarlarının tarihî açısından kaynak olarak değerlendirirken öncelikle Rusya'nın resmî tarih yazıcılığına bir eleştiri getirir (Ahmetjanov 2003: 24).

Ahmetjanov'a göre son yıllarda yapılan bazı yeni çalışmalara kadar Sibiryâ'nın işgali de kaynaklarda tek taraflı bir kahramanlık olayı olarak değerlendirilmektedir:

Bu eserlerde Rus halkının medenileştirme misyonu belirtiliyor ve onun adından "dünyada istediğin her şeyi gerçekleştirmek mümkündür" diye fikir beyan ediliyor. Burada Yermak'ın İdil boyunda haydut olarak dolaşması aklanarak Sibiryâ'ya kan döküp boyun eğdirerek yaptığı kötülükler kahramanlık açısından değerlendiriliyor. Elbette, Yermak sadece sıradan bir haydut olsaydı, Sibiryâ'da devlet kuran tek halk olan Tatarlara karşı sefere çıkmazdı. Moskova hükümetinin onun birliğine silah, ilave güç, para ile destek verdiği bu haydutun her bir işinde görülmektedir. Burada Avrupa'dan sürgün edilen Alman, Polonyalı, Litvanyalı, İngiliz bilginleri, Kazan hanlığına karşı savaştıkları gibi, Sibiryâ'daki Tatarların kana boğulmasına da karışmışlardır. "Tarihi galipler yazar" mantığından yola çıkarak son

TATARİSTAN'DA YENİ YAYIMLANAN İKİ TATAR DESTANI: "ATAKLI KIZ TUKBİKE"
VE "TİMİR BATIR"

dönem Rus tarihçileri onu taraflı kaynaklarla akıyorlar (Ahmetjanov 2003: 24).²

Ataklı Kız Tukbike ve *Timir Batır* destanlarını Sibiryaya Tatalarının tarihi kaynakları olarak değerlendiren bir başka araştırmacı da G. Feyzrahmanov'dur. M. Ahmetjanov'un yayınına bu dstanlar hakkında bilgi verir. Fayzrahmanov da her iki destanın tarihî olayları yansıttığını belirtir (Fayzrahmanov 2006:7-8).

Çalışmalarında bu tür düşüncelerini sık sık gündeme getiren Ahmetjanov'a göre "Tukbike" destanının konusunun zamanında geniş bir şekilde yayıldığını gösteren başka kanıtlar da vardır. Aleksandr Klyuçarev tarafından yayımlanan "Tatar Halık Cırları" derlemesinde (Klyuçarev 1986: 351) 1940 yılında Omsk eyaleti Tatarlarından Y. Gabdireşitov'tan derlenen "Tukbike" türküsünün *Ataklı Kız Tukbike* destanının kahramanı ile örtüştüğünü de Ahmetjanov ileri sürer. Ezgisinin bir varyantı da Meryem Rahmankulova repertuarında bulunan türkü şu şekildedir (Rahmankulova 1984, 42-43):

Klyuçarev'in derlemesindeki metin şu şekildedir:

Tuksan urav uradım	Doksan defa dolaştım
Tukbikenéñ öyinnen	Tukbikenin evinden
Koyaş kébék nurlar balkıy	Güneş gibi nurlar parlıyor
Tukbikenéñ yözénen.	Tukbikenin yüzünden.
Tukbikenin kigené	Tukbikenin giydiği
Aklı külmek börmelé;	Ak gömlek bürmeli
Bu tirelerde bar miken	Buralarda var mı acaba
Tukbikenéñ söygené?	Tukbikenin sevdiği?
İrten torıp su içem,	Sabah kalkıp su içiyorum,
Kitmiyim İşim buyınnan;	Gitmiyorum İşim boyundan

² Aslında Ahmetjanov'un yukarıda verilen ifadeleri, oldukça cesurcadır. Ahmetjanov, son yıllarda daha tarafsız yayınların ortaya çıktığını belirtir. *Ben Sibiryaya Tatarlarına, onlar tarafından kurulan devlet tarihine adanmış, 2002 yılında Kazan'da basılan tarihçi Gabelbar Feyzrahmanov'un "İstoriya Sibirskih Tatar s Drevneyşih Vremen do Naçala XX Veka" Eski Dönemlerden 20. Yüzyılın Başına Kadar Sibir Tatarlarının Tarihi* adlı büyük monografik eserini Rusya'da bu konuya adanmış ilk objektif eser olarak değerlendiriyorum. Elbette, Kazan'da çalışan Tatar etnograflarının, dilcilerinin ve folklorcularının çalışmalarında Sibir'de şekillenen Tatar toplumunun özelliklerinin araştırılmasında çok kazançlı yönler var. Bunların hepsi birlikte Tatar beşerî bilimlerinin kendi halkına karşı adil ve insancıl pozisyonda durduğunun göstergesidir. Yukarıda adı anılan yazardan başka son yıllarda ağız araştırmacısı Flora Bayazitova, Asiye Rahimova; folklorculardan Hamit Yarmi, Halide Gatina, Fatih Urmançiyev, Flora Ahmetova-Urmançı, Huciahmet Mehmutoy, Lenar Cemeliidinov, İlgiz Kadiyrov; etnograflardan Remziye Mõhemmedova, Damir İshakov gibilerinin çalışmaları saygıya ve yüksek değere layıktır. Bahsedilen yazarların çalışmaları doğrudan doğruya tarih olmasa da Sibiryadaki Tatarların medeniyet basamaklarını açıklamaya yardım eden kaynakların sistemini teşkil etmektedir (Ahmetjanov 2003: 25).

Kayda barsam da çıgarmıym
Tukbikene uyımnan.
(Klyuçarev 1986: 351)

Nereye gitsem de çıkaramıyorum
Tukbike'yi düşüncemden (aklımdan).

Yukarıdaki halk türküsü, özellikle *Ataklı Kız Tukbike* destanının kahramanının tarihî bir şahsiyet de olabileceğini göstermektedir. Özellikle Sibiryâ bölgesinde destan kahramalarının arasında kadın kahramanların oluşu, yadsınacak bir durum değildir. Hatta baş kahramanı kadın olan destanların, Sibiryâ Türk destan geleneğine mahsus olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.

Ataklı Kız Tukbike ve *Timir Batır* destanlarının konuları yanında aslında dikkat çeken bir diğer bir yönü de onların Sibiryâ Tatarları arasından derlenmiş olmasıdır. Tatar Türklerinin destan araştırmalarında yayımlanan metinler dikkate alındığında tıpkı farklı coğrafyalarda yaşayan Tatarlar arasında olduğu gibi, bunlardan derlenen malzemeler arasında da farklılıklar bulunmaktadır. Bugün Tatar denildiğinde aslında akla gelen ilk coğrafya, Kazan ve çevresidir. Halbuki bu bölgede artık sözlü bir destan geleneğinden bahsetmek mümkün değildir. Bu konuya Ahmetova da dikkat çeker:

Tatar destanları günümüzdeki şekilleri, icra edilişi, konusu, şiir sanatı, işlevleri ile genel destan türü tarihine has bir karakteri yansıtmaktadır. Bu etapta bizim destanlarımızın çoğu genel Türk destan geleneklerini korumaktadır. Aynı zamanda dünya halkları edebiyatı, özellikle de doğuda yayılan kitap konuları Tatar destanları için büyük rol oynamıştır. Başka halkların yaratıcılığında özel epik kanunlar, irticalen söyleme vd. yaratıcı faktörler güçlü ise de Tatar destanlarının çoğunu kitabi gelenekler belirliyor. Bir zamanlar halkın dilinden derlenen destanlar kitap şeklinde basılıp yeniden halk diline aktarılıyorlar ya da kitap şeklinde yaşamaya devam ediyorlar. Bu ikinci hayatlarında artık onlarda rivayetlere/efsanelere çekilen kısıtlık, masallara has macera, beyitleri hatırlatan faciayı bulmak mümkündür (Ahmetova-Urmançı 2004: 8)

Sibiryâ Tatarları ile karşılaştırıldığında Kazan ve çevresinden derlenmiş kahramanlık karakterli destanların çok seyrek. Tatar destanları arasında yayımlanan metinlerin özellikle de sözlü kaynaklardan derlenen metinlerin birçoğunun Sibiryâ Tatarları arasından derlendiği görülmektedir. 1984 ve 2004 yıllarında basılan ve daha önce sık sık atıfta bulunulan antolojilerde yayımlanan metinlerin içerisinde Sibiryâ'dan derlenmiş olanlarının çokluğu dikkat çekmektedir. *Meşek Alıp, Yestey Mönke, Kara Kükel, Alıpmeşen, Altaşn Sani Sıme, Yirtöşlik, Ak Kübek, Kur Ulı, Mergenner jıvuu, Urak Bilen Mamay, Bürihan, Kartlar juruu, Kuz Kürpe, Kuzı Kürpe Bilen Bayansılı, Kamber, Mırat pi, İdige Pi, Tuktanış Han, Mırza Dus, Maktınsılı, Atulı Batır* gibi eserler, Sibiryâ bölgesinen birçoğu Wilhelm Radloff derlenmiş metinlerdir.³

³ Ahmetova bu destan metinlerinin künyelerini ve metinleri hakkındaki bilgileri ayrıntılı bir şekilde verir. Birçoğu Radloff tarafından derlenen bu destanların kısaca künyelerini Ahmetova'nın verdiği şu bilgiler doğrultusuna aktarmak mümkündür. *Meşek Alıp*, 1860 yılında W. Radloff tarafından Baraba Tatarlarının Terene köyünden (Radloff 1872: 20-

Sibiryaya sahasında sözlü gelenekten derlenen metinler çok iken Kazan Tatarlarında destanların daha çok yazılı hale geldiği göze çarpmaktadır. Kazan Tatarlarının gelişmiş ve köklü bir yazı diline sahip oluşları ve yerleşik kültürün hakim olması sebebiyle metinler artık el yazması ya da basılı metinler olarak karşımıza çıkmaktadır. Konular da kahramanlıktan aşka ya da daha çok dinî konulara yönelmiştir. *Yosıf kıyssası, Buz Yigit, Seyfelmölik, Tahir bilen Zöhre, Leyle Bilen Mejnun, Kuzı Körpe bilen Bayan Silu, Kamber, Şahsenem hem Garib, Tülek, Susılı Dastanı* gibi metinler, Tatarlar arasında kitabî gelenek içerisinde yer almaktadır.

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, Sibiryaya Tatarları arasında sözlü gelenekten, Kazan çevresi Tatarlarında ise yazılı gelenekten gelen destanların yaygın olduğu göze çarpmaktadır.

Yukarıda verilen bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, *Ataklı Kız Tukbike* ve *Timir Batır* destanlarının Sibirya Tatarları arasında derlenmiş ya da onlar arasında yaratılmış olması, bu bölgeden derlenmiş daha fazla metnin olabileceğini de göstermektedir. Sibiryaya, Kazan çevresi ile karşılaştırıldığında, tarihî olayların acısını daha yakın dönemlerde yaşamış bir coğrafyadır. Bu bölgede yaşayan Türk boyları arasında yakın dönemlere kadar sözlü geleneğin de güçlü bir şekilde yaşadığı dikkate alındığında bu tür destan metinleri için genel bir Tatar destan geleneğinden

27); *Yestey Mönke*, V.V. Radloff'un Baraba Tatarlarından günümüzdeki Novosibirsk eyaleti Barabinsk rayonundan (Radloff 1872: 78-82); *Kadış Mergen*, W. Radloff tarafından Terene köyünde Baraba Tatarlarından (Radloff 1872: 58-64), *Kara Kükel*, W. Radloff, Baraba Tatarlarından Om ırmağı boyundan (Radloff 1872: 85-90); *Altın Sani Süme*, W. Radloff tarafından Baraba Tatarlarından (Radloff 1872: 70-77); *Yirtöşlik*, W. Radloff tarafından 1860 yılında Tümen şehrinden uzak olmayan Kalmaklar köyünden, (Radloff 1872: 352-375); *Ak Kübek*, V.V. Radloff tarafından Tepkeç köyünden (Radloff 1872: 142-153); *Kur Uli*, V.V. Radloff tarafından Tobol Tatarlarından Sala köyünden (günümüzde Tümen eyaleti Bagay rayonu Sala köyü) (Radloff 1872: 258-262); *Mergenner jıruvi*, W. Radloff tarafından Sala köyünden (Radloff 1872: 269-270); *Urak bilen Mamay*, Novosibirsk eyaleti Çanlı rayonun Ayalu köyünde Nurmhammet İbrahimov'tan (doğumu 1865) Gosman İbrahimov (FF., 1940, Koll. 4, Pap., 4, Sak.bir. 51); *Bürihan*, ilk olarak Radloff tarafından Sauskan köyünden (Radloff 1872: 272-274); *Kartlar Jıruvi*, W. Radloff tarafından Kuvırdak (Olı Kau) köyünden (Radloff 1872: 136-140); *Kuzı Körpe Bilen Bayansılı*, Omsk eyaleti Bolşereç'e rayonu Olı Kül (B. Murlı) köyünde Hemdinisa (doğum 1923) ve Atife (doğum 1925) İskenderova'lardan F. Ehmetova (Ehmetova 1984: 358); *Kamber*, Tümen eyaleti, Tümen rayonu Kaskara köyünden Hösnü Mirheyderova'dan (doğumu 1901) F. Ehmetova (FF. 1973); *İdige Dastanı*, "Mirat Pi" Altay Türklerinden W. Radloff tarafından (Radloff 1872: 200-204); *İdige Pi*, W.Radloff tarafından İlk Karatın'dan (Radloff 1872:27-45); *Tuktamış Han*, Bu eser W. Radloff tarafından 1867-1868 yıllarında İşimtamagı köyünden (şimdiki Oms eyaletinde rayon merkezi) Radloff 1872: 195-204); *Mırza Dus*, W. Radloff tarafından Tepkeç köyünden (Radloff 1872: 168-170); *Maktımsılı*, Novosibirsk eyaletinin Çanı rayonunun Tarmakül köyünde F. Ametova tarafında Nakıya İsmakova'dan; *Atılı Batır*, W. Radloff tarafında Tebkeç köyünden derlenmiştir (Radloff 1872: 166-168).

bahsetmek yerine, bunların da kendi aralarında farklılıklara sahip olduğunu göz önüne alarak ele almak daha doğru tespitlerin yapılmasına imkân sağlayacaktır. Her iki destan metninin de önemi, sadece konularından kaynaklanmamaktadır. Metinler dil, üslup, kahramanlar, mekân ve zaman açısından özel incelemelerin konusu olabilecek eserlerdir. Sibiryâ Tatarlarının yaşadığı coğrafyanın birçok unsurunu canlı tasvirlerle ve Sibir Tatar ağzıyla veren eserde yer alan birçok önemli motif, olayların tarih ve coğrafya ilişkileri oldukça ilgi çekicidir.

*

Bu makalede, günümüze kadar yayımlanan Tatar destan metinleri içerisinde Sibiryâ sahasının önemine dikkat çekilmiştir. Tatar Türklerinin destan geleneği için önemli bir bölge olan Sibiryâ'dan derlenmiş ve Sovyet sonrası dönemde yayımlanmış olan iki yeni destan (Ataklı Kız Tukbike ve Timir Batır) genel hatlarıyla tanıtılmaya çalışılmıştır. Orta çıkan bu gibi yeni metinler Tatar destanları üzerine daha önce yapılan yayınların tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir. Yeni yayımlanan bu metinlerin de dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Ancak bunun yanında bu gibi yeni metinlerin, Tatar Türklerinin destan geleneği üzerine yapılacak olan çalışmalarda daha güvenilir sonuçlara ulaşılmasını sağlayacağı da şüphesizdir. Söz konusu metinlerin yayımı, sözlü geleneğin tarihi olaylarla ilgili pek çok bilgiyi yüzyıllar boyunca hafızalarda yaşatarak günümüze kadar getirdiğini göstermesi bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Metinlerin neşri, Rus işgalinin Sibiryâ Türkleri tarafından ne şekilde algılandığını ve onların bu işgale nasıl direndiklerini göstermek bakımından da önemlidir.

METİNLER

Ataklı kız Tukbike (Dastan)

Borıngı zamanda Tubıl yılğasınıñ yugarı yagında, İset tamagınnan alıs tügél bér yırde Bağış atlı aksakal üzeneñ irgesemen kön kürgen iken. Bağış aksakal yöz kırık yeş'lerénde bulsa da, sanay uktan töz atuda balaları, balalarınıñ balaları anıñ aldına çığa almagannar. Bağış aksakalınıñ irgesé kımırısKatay küp bulgan. Ul ħannarga - felennerge baş iyüné yaratmagan, üzene karata tora torgan. Anıñ Torası «Yavlı Tora» dip atalgan. Baytak ħannar Bağış aksakalını baş itérüğe tırışıp, yavlar yiberép kamaçavlagannar. Bağış aksakal mergenleré ħanlar yibergen yavlarğa biréşmegenner. Bağış aksakal yeş çağından başlap üzéndey yigétlerné saylap aluga osta bulgan. Anıñ hervakit üzene yöri torgan biş yözlep osta atuçı mergenleré bulgan. Könlerdey bér kön Bağış aksakal avrıy başlagan. Üz yanına

Namlı Kız Tukbike (Destan)

Eski zamanlarda, Tobol ırmağının yukarı tarafında, İset ırmağının ağzından uzakta değil bir yerde Bağış adlı aksakal kendi boyuyla yaşıyormuş. Bağış aksakal yüz kırık yaşlarında olsa da isabetli ok atmada çocukları, torunları onun karşısına çıkamamışlar. Bağış aksakalın boyu karınca gibi çokmuş. O, hanlara falanlara baş eğmeyi sevmezmiş kendi isteğine göre yaşamış. Onun şehri “Yavlı Tora” diye adlandırılmış. Çok sayıda han Bağış aksakala boyun eğdirmek için uğraşmışlar, düşmanlar gönderip rahatsız etmişler. Bağış aksakalın keskin nişancıları hanların gönderdiği düşmanlara teslim olmamışlar. Bağış aksakal genç çağından başlayarak kendi gibi yiğitleri seçmede ustaymış. Onun her zaman kendisiyle dolaşan beş yüz kadar usta nişancı varmış. Günlerden bir gün

TATARİSTAN'DA YENİ YAYIMLANAN İKİ TATAR DESTANI: "ATAKLI KIZ TUKBİKE"
VE "TİMİR BATIR"

balaların, balalarının balaların yırgan.

Yırgan da alarmen kiñeşken. Min kartaydım. Danlı kaysız baş bulay digen. Balaları, balalarının balaları uya kalganlar. Bérevé de javap birmegen. Andan soñ Bağış aksakal, balaların, balalarının balaların yırgan da, dalaga alıp çıkkan. Alar dalaga çıkkanında alılda biyik kayın başında utırgan bér osan kürengen. Bağış aksakal eytken: «Ey, ullarım, kaysız kayın başında ultırgan osannı sanay uktan atıp tışérér, ul miném urınbasarım bulır», - digen.

Balaları, balalarının balalarından yözlep, yözlep keshé osanga ata başlagannar. İké çakrım alıslıkda ultırgan osanga bérevé de tiyire almagan. Mergenler aptırap kalganlar. Andan soñ Bağış aksakalın olı balasınıñ iñ keshé kızydan tırgan Tukbike atlı kız olatası Bağış aksakal aldına kilgen. «Kadérlé olatam, sıksen él kuluñda yörép sarı altıntay sargaygan sanayını miña hibe kıyl, mergen olatam irgesénden mergen çıkmay kalmas, min de atıp karayım», - digen. Bağış aksakalın şatlık algan. Kızıynıñ başından sıypagan da, sanayın kızına birgen. 16 yeş'lek Tukbike sanayın kulına algan, iké ret aykap tartkan da, alıldağı kayın başında ultırgan osannı atkan. Osan kayın başından yığılıp tışken. Bağış aksakal şatlanıp kızınıñ başından yene sıypagan. Sıypaganda eytken:

Mergen kızım Tukbike,
hibe siña sanayım.
Danıñ kitsén küp ilge,
Çiçen urınbasarım.
Olatañday töz atıp,
Kükde laçını yuk it!
Olatañday töz atıp,
Könçe mergenné yuk it!

Andan soñ Tukbike kükte görlep kiter, kavlap yörép yatkan bér laçını atkan. Laçın jimé tükümeyén ügürlep yirge tışken. Bağış aksakalın bötén irgesé tañga kalgan. Bağış aksakal şul avrudan térélmey dön'yadan ütken. Anıñ vasiyeté buyınça,

Bagış aksakal hastalanmaya başlamış. Yanına çocuklarını, torunlarını toplamış.

Toplamış ve onlarla fikirleşmiş. Ben yaşlandım. Şanlı boyuma hanginiz baş olacaksınız demiş. Çocukları, torunları düşünceye dalmış. Hiçbirisi cevap verememiş. Ondan sonra Bağış aksakal, çocuklarını, torunlarını toplamış ve bozkıra götürmüş. Onlar bozkıra çıkarken uzakta büyük kayın başında oturan bir keklük görünmüş. Bağış aksakal söylemiş: "Ey oğullarım, hanginiz kayın başında oturan keklüğü ok ve yayla vurup düşürür, o benim yardımcım olur." demiş.

Çocukları, torunlarından yüzlerce kişi keklüğe ok atmaya başlamışlar. İki kilometre uzaklıkta bulunan keklüğü hiçbirisi vuramamış. Nişancılar şaşırıp kalmışlar. Bundan sonra Bağış aksakalın büyük çocuğunun en küçük kızından doğan Tukbike adlı kız dedesi Bağış aksakalın önüne gelmiş. "Kıymetli dedem, seksen yıl elinde gezen sarı altın gibi sararmış yayını bana hibe et. Nişancı dedemin boyundan nişancı çıkmaması olmaz, ben de atıp bakayım", demiş. Bağış aksakal sevinmiş. Kızının başını okşamış ve sanay yayını kızına vermiş. 16 yaşındaki Tukbike sanay yayını eline almış, iki defa sallayıp çekmiş ve uzaktaki kayının başındaki keklüğü vurmuş. Keklik kayının başından düşmüş. Bağış aksakal sevinip kızının başını tekrar okşamış. Okşarken de şöyle demiş:

Nişancı kızım Tukbike,
Yayın sana olsun hibe.
Nanın gitsin çok ile,
Güzel konuşan yardımcım.
Deden gibi isabetli atıp,
Laçını gökte yok et!
Deden gibi isabetli atıp,
Kıskanç nişancıyı yok et!

Bundan sonra Tukbike gökte gürleyip gider, kovaladığı bir laçine ok atmış. Laçın yemini bitirmeden çığırışıp yere düşmüş. Bağış aksakalın bütün boyu hayran kalmış. Bağış aksakal bu hastalıktan iyileşememiş ölmüş. Onun vasiyetine göre, Tukbike'yi

Tukbikené irgesé başlık itép saylaganlar. Olagası Bağıştayın osta, hanlarga, morzalarga baş imey gomér itken. Hanlardan, bay morzalardan savçılar kilse de, bérevén de layık kürmegen. Tukbike töske, buyga bik matur bulgan. Anı kürgen kéşé derreü aşyıkbulgan. Anıñ irgesé de Bağış aksakal çağındağıday batır irge sanalğan. Hanlar, morzalar yavlar yiberép kurkıtıp karagaylar. Tukbike irgesén yiñe almaganlar. Sébérnéñ olı hanı Küçém han da Yavlı Toranı yukka çıgaru uyında bulgan. Lekin moradına iréşmegen. Ul çakta uk Tukbike turında ménedey yır yirlangan:

Bagış kızı Tukbikené
Kürseñ küñél yuana.
Ak aydayın bité balkıy,
Küzler nurga kuana.
İké kaşımñ karası,
Barmak basım arası.
Tukbikege tiñ bularmı,
Yirde adem balası.
Kondızdayın kara çeçi,
Tubıgına tik töşe.
Karagattay kara küzé,
Akıllarını huş ite.
Aña tiñ yuk maturlıkta
Yirde adem balası.
Aña tiñ yuk batırlıkta
Yirde adem balası.
Sanay tartıp, sadak atsa,
Arıslannı yuk ite.
Atın ménép kua çapsa,
Yir çitene ul yite.
Dust bulalsañ Tukbikege,
Küñléñ açıp yuata.
Doşman bulsañ Tukbikege,
Kılıçın kanga buyata.
Könçe yavdan kurıkmaydır,
Taştay anıñ yöregé.
Könçe irden kurıkmaydır,
Köçlé anıñ bélegé.

Tukbikenéñ irgeséne de «matur irgeler» dip yörtkenner. Kúp zamannar ütken. Yılğalarda kúp sular akkan. Ural ubası arıyagında Yavlı Toraga şomlu, kurkıncılı yıl öre başlagan. Köylerden bér kön Sébérgé

boyu baş kabul etmişler. Dedesi Bağış gibi usta, hanlara, mirzalara baş eğmeden ömür sürmüş. Hanlardan, zengin mirzalardan görücü gelse de hiçbirisini layık görmemiş. Tukbike boyu posu çok güzelmiş. Onu gören kişi hemen aşık olmuş. Onun boyu de Bağış aksakal dönemindeki gibi bahadır boy kabul edilmiş. Hanlar, mirzalar düşman gönderip korkutup bakmışlar. Tukbike boyunu yenememişler. Sibir'in ulu hanı Küçim Han da Yavlı Tora'yı yok etmek düşüncesindeymiş. Fakat muradına erememiş. Daha o çağda Tukbike hakkında şöyle bir türkü söylenmiş:

Bagış kızı Tukbike'yi
Görsen gönül avunur
Ak ay gibi yüzü parlıyor,
Gözleri nura seviniyor.
İki kaşımın karası,
Parmak basım arası.
Tukbike'ye denk olur mu,
Yerde insanoğlu.
Kunduz gibi kara saçı,
Topuğuna kadar iniyor.
Frenk üzümü gibi kara gözü
Akılları baştan alır.
Güzellikte ona denk yok
Yeryüzünde insanoğlu.
Bahadırılıkta ona denk yok
Yerde insanoğlu.
Yayı çekip ok atsa,
Arslanı yok eder.
Atıyla koşmaya başlasa,
Yeryüzünün ucuna ulaşır.
Dost olursan Tukbike'ye,
Gönlünü açıp teselli eder.
Düşman olsan Tukbike'ye,
Kılıcını kana boyatır.
Kıskanç düşmandan korkmaz
Taş gibidir onun yüreği.
Kıskanç erden korkmuyor,
Güçlü onun bileği.

Tukbike'nin boyuna da “güzel boylar” demişler. Çok zaman geçmiş. Irmaklardan çok su akmış. Ural dağlarının öbür tarafından Yavlı Tora'ya gürlütülü, korkunç bir yel esmeye başlamış. Günlerden bir gün Sibir'e

TATARİSTAN'DA YENİ YAYIMLANAN İKİ TATAR DESTANI: "ATAKLI KIZ TUKBİKE"
VE "TİMİR BATIR"

urıslar yav açkanlar, küp toralarını üzlerine baş itergen urıs yavları Yavlı Toraga da yavıklaşa başlaganlar. Tukbike üzeneñ irgesennen urıslarga karu bargan. İsik tamagında urıslarmen oçraşkan. İke arada kanlı sugış bulgan. Tukbike irgesé sanay uktan atsalar, urıslar alarnı miltıktan atkaylar. Olı atası Bağış mergen zamanından han hem morzalar yavında çigénmegen Tukbike irgesé bu sugışta çigénerge duçar bulgan.

Yavlı Toranı saklap kalu oçen Tukbike törlé çaralar kürgen. Alay da bulmagan, urıslar Yavlı Toraga ayak baskaylar. Yavlı Toradan çigénü aldında Tukbike ménédey yır yırlagan:

Huş bul minenñ tугan Yavlı Toram,
Yatlar siña ayak bastılar.
Sin üstergen batır balalarınñ,
Bügén kanga çumıp yattılar.

Olı atam hibe kılğan sanay,
Bügén sindi sinenñ ürende.
Siné saklap kalu oçen Toram,
Kalmadı guy, derman kulımda.

Elége huş minenñ tугan Toram,
Yene kaytıp siña kilermén;
Olı atam - mergen Bağıştayın,
Yene könem sinde kürermén.

Andan soñ Tukbike üzeneñ irgesemen Tubıl svı buylap tüben yakka çigengen. Urıs yavları alarnı kavlap kile birgenner. Tukbike yavların Tubıl svınıñ ikénçé yagina küçergen. Yavları küçken çakta, ul az gına yuldaşlarım urıslarga karu sugışkan. Aşırda bérmice yuldaşman urıslar kulına totkinga töşken. Urıs batırı alarnıñ barın da ültérerge boyırık birgen. Bérem-bérem başların kiskaner. Tukbikenenñ de başın kiserge kiltergenler. Başından yavlıgın algaç, Tukbikenenñ silulığına heyran kalganlar. Urıs batırı derreü aşyık bulgan, anı ültértmegen. Çatırına kértken de, Tukbikege eytken:

«Matur kız, siné ültértmeyém, siné yarlıkayım, sin minenñ hatınım bul», -digen.

Ruslar saldırmışlar, birçok şehri kendilerine baş eğdiren Rus düşmanları Yavlı Tora'ya da yakınlaşmaya başlamışlar. Tukbike kendi boyundan Ruslar'a karşı varmış. İset ırmağı ağzında Ruslarla karşılaşmış. Onların arasında kanlı bir savaş olmuş. Tukbike'nin boyu okla vuruyorsa, Ruslar tüfekle ateş ediyorlarmış. Dedesi, Bağış avcı zamanından han ve mirzaların ordusu karşısında çekilmeyen Tuybike boyu bu savaşta çekilmek zorunda kalmış.

Yavlı Tora'yı korumak için Tukbike türlü çareler aramış. Böyle de olmamış, Ruslar Yavlı Tora'ya ayak basmışlar. Tavlı Tora'dan çekilmeden önce Tukbike şöyle bir şarkı söylemiş:

Hoşça kal benim sevgili Yavlı Tora'm,
Yadlar sana ayak bastılar.
Senin büyüttüğün bahadır çocukların,
Bugün kana batıp yattılar.

Dedem hibe ettiği yay
Bugün kırıldı senin tepende.
Seni korumak için Tora'm,
Kalmadı oy, derman kolumda.

Şimdi hoşça kal doğduğum şehrim
Yine dönüp sana gelirim;
Dedem-avcı Bağış gibi
Yine günümü sende görürüm.

Bundan sonra Tukbike boyuyla Tobol ırmağı boyunca aşağıya doğru çekilmiş. Rus ordusu onları kovalayıp gelmişler. Tukbike düşmanlarını Tobol ırmağının diğer tarafına geçirmiş. Düşmanları geçerken, az sayıdaki dostuyla düşmana karşı savaşmış. Sonuçta birkaç dostuyla Rusların eline düşmüş. Rus bahadırı onların hepsinin öldürülmesi için emir vermiş. Birer birer başlarını kesmişler. Tukbike'nin de başını kesmek için getirmişler. Başından yağlığını alınca, Tukbike'nin güzelliğine hayran kalmışlar. Rus bahadırı Rus bahadırı eşik olmuş, onu öldürmemiş. Çadırına girip ve Tukbike'ye şöyle demiş:

“Güzel kız, seni öldürmüyorum, seni affediyorum, sen benim karım ol.” demiş.

Tukbike bér tevlék uylanırğa soragan. Uris batırı aña yomşaklık kürsetken. Üz çatırı yanında aña çatır kordırğan.

Tön urtası yitken. Yavları yokığa kitkeç, urıs batırı Tukbikege korılğan çatırğa kérgeñ. Kérgeñ de, anı köçlerge tırışkan. Tukbike sizgémesten urıs batırınıñ biléne beylengen almas henjerén svırıp alğan. Üz henjerémen urıs batırınıñ başın kiskan. Anıñ kiyimlérén kigen de, çatırından çıgıp kitken. Sakçılar, üz batırları dip uylap, Tukbikené totmagannar. Tañ atkan, koyaş çıkkın. Batırları kaytmagan. Çatırın karasalar, anda da yuk. Tukbikege korılğan çatırını karagaylar, ni küzlerémen kürsénler, batırınıñ başı kisélgen, Tukbike yuk. Şav-şu küterélgen. Törlé yakka taralıp əstegenler. Uris batırınıñ yuldaşı illé kəşémén Tubıl svı buylap kitken su buylap əstep barganda, komda ayak yulı kürgenler. Anlarıman şul yakka çapkanlar. Alista Tukbikené kürgenler. Tukbike de alarnı kürgen. Derreü kiyimlérén salıp yalan köylekden suga töşép yöze başlagan. Uris batırınıñ yuldaşı utlı miltıktan atkan. Uk Tukbikege tigen, avır yaralangan. Uris tağı bér ret atkan. Sébér ilénde ataklangan batır kız, matur kız Tukbike salmak kına Tubıl svına batıp küzden yugalğan.

Uris atkan miltık tavışın işétép Tuybikenéñ matur irgesé Tubıl svınıñ yar yagından kilép yitkenler. Alar kilgende Tubıl yılğasınıñ yarsulı taş-kınman sugışkan töslé ak başlı tulkın Tukbikenéñ kızıl kanına buyalğan baş yavlıgın yar buyına kakgıp, yağılıştırğan. Tukbikenéñ söygen yigété İset anıñ baş yavlıgın alğan. Kızıl kanga buyalğan ak yavlıkınıñ bér çiténdé Tukbike Bağış kızı dip yazılğan. İset kanlı yavlıgıman küz yeşén sörtép, Tukbikené küz aldına kitérép yirlagan:

Alista la yirden başın alğan
Tubıl svı şavlap agatır.
Şavlap ta gına akkan sunıñ tayın,
Küzlerémdey kanlı yeş tamatır.

Tukbike bir gece düşünmek için izin istemiş. Rus bahadırı ona nezaket göstermiş. Kendi çadırı yanında onun için çadır kurdurmuş.

Gece yarısı olmuş. Düşmanlar uyumaya gidince, Rus bahadırı Tukbike için kurulan çadıra girmiş. Girmiş ve ona tecavüze yeltenmiş. Tukbike sezdirmeden Rus bahadırının beline bağlı olan elmas hançeri çekip almış. Kendi hançeriyle Rus bahadırının başını kesmiş. Onun kıyfetlerini giymiş ve çadırından çıkıp gitmiş. Bekçiler, kendi bahadırları diye düşünerek Tukbike'yi tutmamışlar. Tan atmış, güneş çıkmış. Bahadırları dönmemiş. Çadırına baksalar orada da yok. Tukbike için kurulan çadıra bakmışlar ki ne görsünler, bahadırın başı kesilmiş ve Tukbike de yok. Bağış-çağırışlar yükselmiş. Etrafa dağılıp aramışlar. Rus bahadırının yoldaşı elli kişiyle Tobol ırmağı boyunca ararken kumda ayak izi görmüşler. onları takip ederek o tarafa doğru koşmuşlar. Uzakta Tukbike'yi görmüşler. Tukbike de onları görmüş. Hemen giyimlerini çıkarıp sadece gömlekle suya girip yüzmeye başlamış. Rus bahadırının yoldaşı tüfekle ateş etmiş. Bu Tukbike'ye isabet etmiş ve o ağır yaralanmış. Rus bir daha ateş etmiş. Sibir memleketinde nam salmış olan bahadır kız, güzel kız Tukbike ağırca Tobol suyuna batıp gözden kaybolmuş.

Rusun ateş ettiği tüfeğin sesini işiterek Tuybike'nin güzel boyu Tobol ırmağının yar tarafından gelip yetişmişler. Onlar geldiğinde Tobol ırmağının kızgın taşkınla savaşı gibi ak başlı dalgası Tukbike'nin kızıl kanına boyanmış yağlığını yar boyuna iterek yakınlıştırmış. Tukbike'nin sevdiği yiğit İset onun yağlığını almış. Kızıl kana boyanan ak yağlığın bir kenarında Tukbike Bağış kızı diye yazılmış. İset kanlı yağlıkla göz yaşını silip, Tukbikeyi gözünün önünde canlandırıp türkü söylemiş:

Uzakta yerden başını almış
Tobol suyu gürleyip akıyor.
Sadece gürleyip de akan su gibi
Gözlerim gibi kanlı yağ akıyor.

TATARİSTAN'DA YENİ YAYIMLANAN İKİ TATAR DESTANI: "ATAKLI KIZ TUKBİKE"
VE "TİMİR BATIR"

Kürelmadım sinëñ buylarıñda
Kolaç taşlap Tukbikem yözgenën.
Kürelmadım sinëñ yarlarıñda
Könçë mergen miltıgın tözgenën.

Kürelmadım sinëñ yarlarıñdan
Könçë mergen miltıktan atkanın.
Kürelmadım sinëñ sularıñda
Asıl yarım kul yaygap batkanın.

Eytse yılgam sinëñ ni yirëñde
Tukbikemñëñ geüdesë yatkanın.
Çulyar koyrıgıday kara çeçën
Ağımlarıñ tibretëp kakkanın.

Aç koçağıñ yılgam, yarım kürset,
Ak ay bitë sulganın küreyëm.
Uymak avızın übëp Tukbikemñëñ,
Kara çeçën bitëme sörtëyëm.

Tubil svı şavlap aga birgen. Moñlanıp soragan İsetke hiçbër ön birmegen. "Tukbikenëñ kanı buyalğan baş yavlıgın hibe kıyldım, başkanı mindey soramagıl", - digendeyën, tağı da açulırak şavlagan. Ak başlı tulkınları açulğan sımak tağı da katırak yarı kakkın. Yılga aŗıyağında torgan urıs mergenë: «Sin de Tukbikenë yanına töş, yılgañ sinë de koçağına alsın», - digendeyën, yigëtke tözep miltıgınnan atkan. Tubıl svına karap, tiren kaygıya çumgan İset miltık tavşına sizgenëp başın kütergen. Ul karaganda urıs batırınıñ miltık tötenë akırınlap yirge tüşeile iken. Urıs batırı yañadan miltıgın uklıy başlagan, miltık sömbesën²⁵ tartıp yugarı kütergende, timër bilter kamzulınıñ kultık astında açık urnı kürëngen. İset te derreü sanayın tartıp, anıñ kultık astındağı açıkka atkan.

Urıs batırı Tubılınıñ téke yarınnan çümetükdey tügereklenëp Tubıl svınıñ omıtına töşken. Koçağına almaska télegendey, Tubıl svınıñ öyirmesë anı bër batırıp, bër kalkıtıp agızıp kitken. İke batırları helak bulğan urıs yavları matur irgemen sugış alıp barudan kurınkaylar. İset Tubıl svınıñ Yavlı Tora yağına kiçëp matur irgesëmen urıslarıñ artından kualap barıp, yene Yavlı Toraga ayak baskan. Yiñü

Göremedim senin boylarında
Kulaç atıp Tukbike'm yüzdüğüñü.
Göremedim senin yarlarında
Kıskaç avcının tüfeğini nişanladıgını.

Göremedim senin yarlarından
Kıskaç avcının tüfekten ateş ettiğini.
Göremedim senin sularında
Yarimin kolunu yayıp battığını.

Söylese ırmağım senin ne yerinde
Tukbikemin vücudunun yattığını.
Sığırcık kuyruğu gibi kara saçını
Akıntının oynatıp ittiğini.

Aç kucağımy ırmağım, yârimi göster,
Ak ay gibi yüzünün solduğunu göreyim.
Yüzük ağzını öpüp Tukbikemin,
Kara saçını yüzüme süreyim.

Tobol ırmağı uğuldayıp akmış. Dertlenip soran İset'e hiçbir cevap vermemiş. "Tukbike'nin kana boyanmış yağlığını sana hibe ettim, başka bir şey isteme." der gibi, daha sinirlenerek uğuldemiş. Ak başlı dalgaları sinirlenmiş gibi daha da sert bir şekilde yarları döğmüş. İrmağın öbür tarafında Rus avcısı: "Sen de Tukbike'nin yanına düş, ırmağın seni de kucağına alsın." Der gibi, yiğide nişan alıp tüfekte ateş etmişler. Tobol ırmağına bakarak derin kaygıya düşen İset tüfek sesini işitip başını kaldırmış. O baktığında Rus bahadırının tüfek dumanı yavaş yavaş yere düşüyormuş. Rus bahadırı yeniden tüfeğini doldurmaya başlamış, tüfek harbisini çekip yukarı kaldırdığında demir zırhının koltuk altında açık yeri görülmüş. İset de yayını çekip onun koltuk altındaki açığa ateş etmiş.

Rus bahadırı Tobol'un diğer tarafından buruşuk kıvrılıp Tobol ırmağının derin yerine düşmüş. Kucağına almak istemez gibi Tobol ırmağının girdabı onu bir batırıp bir çıkarıp sürükleyip götürmüş. İki bahadırı helak olan Rus askerleri iyi boyla savaşmaya korkmuşlar. İset Tobol ırmağının Yavlı Tora tarafına geçip iyi boyla Rusların ardından kovalayarak tekrar Yavlı Tora'ya ayak

könleré ozakka barmagan. Urıslarga yañadan bulış kılgen. İset yılğasınıñ tamagında bulgan bér suğışta İset de helak bulgan. Matur irgesénden isen kılğan kేశéler urıslarga baş iğenler. Soñından Yavlı Torada urıslar tora başlaganlar. Yavlı Toranı da yarım mösélmança, yarım urışça Yalutorvski dip yörtkenner.

Bara torgaç, Küçém han başına da Tuktıkege kılgen kön tıgan. Urıs batır Yarmak aña karu suğış başlagan. Bağış aksakal irgesémen suğışkanda iké batır helak bulgan řikéllé, Yarmak da helak bulgan. Aña karamacday, Sébér iléne urıslar ħıja bulganlar.

Agaç üsté Sébér yiréne,
Urıs kildé Sébér jiréne,

- dip yırlaganlar borıngı kartlar.

Timér batır (Dastan)

Yırlerge le toman, ey töřté guy,
Ubalarga möis, ey üsté guy.
Olı la Sain ħan başına guy,
Avır la kaygı, ey kildé guy.
Ural la uba arıyağında guy,
İl buylap açı yıl, ey ordı guy.
Çağırlı la urıs il bastı dip, guy,
Sain ħanga ilçé, ey kildé guy.

Anda la Sain uyga batıp guy,
İl başların, ey yıydı guy.
Çağırlı la urıs il basvın,
Batır irenlerge, ey edindé guy:
“Çağırlı la urıs, ey tınmadı,
İlge tınıç könlér, ey birmedé.
Uraldan la ütép çağırlı yav,
Çanı Torasına ayak bastı guy”.

Anı eytép olı Sain ħannıñ
Küzlerénden yeş’ler, ey möldedé.
Anda torıp Sain ħan aldında
Timér batır süzén edi başladı:

basmış. Galibiyet günleri uzun sürmemiş. Ruslara tekrar yardım gelmiş. İset ırmağının ağızında bir yerdeki savaşta İset de helak olmuş. İyi boyundan kalan kişiler de Ruslar’a baş eğmişler. En sonunda Yavlı Tora’da Ruslar yaşamaya başlamışlar. Yavlı Tora’yı yarısı Müslümanca yarısı Rusça Yalutorvskiy diye adlandırmışlar.

Ğitgide, Küçim Han başına da Tuktıke’ye gelen gün doğmuş. Rus bahadırı Yermak ona karşı savaş başlatmış. Bağış aksakal boyuyla savaşırken iki bahadırını kaybettiğı gibi, Yermak da helak olmuş. Buna rağmen Sibir iline Ruslar hakim olmuşlar.

Agaç yetişti Sibir iline,
Rus geldi Sibir ülkesine,

diyerek türkü söylemişler eski yaşlılar.

Timir Batır (Destan)

Yerlere de duman, ey düştü ya,
Dağlara boynuz, ey yetişti ya.
Ulu Sani Han han başına,
Ağır kaygı, ey geldi ya.
Ural dağının diğér tarafında da,
İl boyunca sert rüzgar, ey esti ya.
Toplu tüfekli Rus il bastı diye,
Sani hana elçi, ey geldi ya.

Orada Sani düşünceye daldı ya,
İl başlarını, ey yığdı ya.
Toplu tüfekli Rus’un il bastığın,
Bahadır erlere, ey söyledi ya:
Toplu-tüfekli Rus dinlemedi,
İle huzurlu günler, ey vermedi.
Uraldan da geçip toplu-tüfekli düşman,
Çanı Tora’ya* ayak bastı ya.

Bunu söyleyip ulu Sani Han’ın
Gözlerinden yaşlar tane tane aktı.
Orada kalkıp Sani Han’ın önünde
Timir batır sözünü söylemeye başladı.

* Çanı Tora; Yeni Şehir demektir ve bugünkü Tümen şehrinin Sibir Tatar Türkçesindeki karşılığıdır.

TATARİSTAN'DA YENİ YAYIMLANAN İKİ TATAR DESTANI: "ATAKLI KIZ TUKBİKE"
VE "TİMİR BATIR"

"Aynı la bolıt kaplap kalsa,
Tön karañğı bulmay, ey ütmeýdér.
Batır la irenler kılıç almay,
Çağırılı la urıs, ey kitmeýdér!

İlné le saklap, ey kön kürér,
Çağırılı la urıstan il saklagan.
İl aldında batır, ey ul bulır,
Saylap ta la birse meñ batırını.
Tevekkel le kılıp barayım min,
Çağırılı la urıska yavlar salıp,
Çangı la Toradan kuyayım min".

İskér Torasına olı Sain
İl batırların, ey jıynadı.
Batırlardan batır, ey Timérné,
Yav başlıgına, ey sayladı.
Batırlardan batır Timér batır,
İder¹² salıp atka ménép saldı.
Söñgé tottı Timér, ey kulına,
İrenlerén alıp kite bardı.

Könlep-tönlep atlar yurgalatıp,
Tubıl buylap alar ürge bardı.
Çağırılı la urıs torgan yirge,
Alar bér kön barıp ayak bastı.
Alısta la yirden, ey küréndé,
Çağırılı la urısniñ, ey yavları:
Ederne ley tartıp ukıar atdı,
Timér le batırniñ ey, dusları.

Çağırılı la urıs çağır atdı,
Töténleré anıñ yirge yatdı.
Ederne le tartıp ukıar atkan,
Timér irenleré uyga batdı.

Ayı bulut kaplayıp kalsa,
Gece karanlık olmadan, ey geçmez
Bahadır erler kılıç almadan,
Toplu-tüfekli Rus, ey gitmez.

İli koruyan, ey gün görür,
Toplu-tüfekli Rustan koruyan.
İl önünde bahadır, ey o olur,
Seçip de verse bir bahadırını.
Tevekkül edip varayım ben,
Toplu-tüfekli Rus'a ordu gönderip,
Çangı Tora'dan kovayım ben.

İsker Torası'na ulu Sain
İl bahadırlarını, ey topladı.
Bahadırlardan bahadır, ey Timir'i,
Ordu komutanlığıñ ey seçti.
Bahadırlardan bahadır Timir batır,
Eyerleyip ata binip gönderdi.
Mızrak tuttu Timir, ey elinde,
Erlerini alıp gitti.

Günlerce atları yorgalatıp,
Tobol boyunca yokuşa vardılar.
Toplu-tüfekli Rus'un durduğı yere,
Onlar birgün varıp ayak bastı.
Uzaktan ey göründü,
Toplu-tüfekli Rus'un, ey ordusu:
Ederne yay ley* okıar attı,
Timir bahadırın ey dostları.

Toplu-tüfekli Rus'a ateş açtı,
Barutu onun yere yattı.
Edirne yaylarını* çekip ok atan
Timir batırın yiğitleri düşünceye daldı.

* Edirne yayı ifadesi oldukça ilgi çekicidir. Marsel Ahmetjanov bununla ilgili açıklamasında Edirne şehrinde geliştirilen bir yay kompleksi olduğunu söyler (Ahmetjanov 2003: 34). Bu yay adı, Batırşa Aliyev'in Çariçe Elizabeta Petrovna'ya yazdığı 18 yüzyıldaki Arz-Nâme'sinde de geçer. *...bizniñ orman tataflı halayıklarımız Başkurtlarımız ve hem gayrlerimiz gayet pehlivanlardur ve hem ok atarga gayet mergenlerdür kırkar illişer tinlik şaray yaylarımız yalan başkurtların onar yigirmişer somluk edirne yaylarından artuktur.* (Öztekten 2010: 64) Bu konu üzerinde Abdülkadir İnan kapsamlı bir *Doğu Türk ve Moğol Folklorundaki "Edrene" Kelimesine Dair* adlı makalesinde metinlerden örneklerle bu "Edrene" kelimesinin edirne şehri ile ilgili olduğunu söyler. Adil Sultan Destanı'nın Kırım varyantının verdiği bilgilerden yola çıkarak Edirne yayları yanında Babaeski'nin oklarının zikredildiğini söyler (İnan 1987).

Kurıkmadı Timér, ey çağırnıñ,
Yomalagı monlar ey çeçüden.
Kurıkmadı Timér, ey çağırnıñ,
Töténleré yirge, ey yatudan.

Batırlardan batır - Timér batır,
Kara turı atın, ey sikértdi.
İrenleré bulgan méñ batırmen,
Urıs irgeséne barıp kéréde.
Yıl²⁰ yitmestey yilgér turı atı,
Çagır utlarımdan örékmedé.
Timér le batırnıñ, ey söngésé,
Çagırdan la yaman, ey uynadı...
İlbasar la urıs, ey ünmede
Çagırları atmay, ey başladı.
Bér kön, bér tön totaş orıştan soñ
Çangı Toranı, urıs ey taşıladı.
İlbasar la urıs ey tinmadı,
Yene kat-kat orış, ey başladı.
Çagırlardan atıp, ey
Çangıga Yene de kile ey başladı.
İndé le teülék, ey sugış buldı,
Çangı öçén katı orış buldı.
Küp irenler yavda ülép kaldı,
Anda Timér batır uyga kaldı.
Urısın batırı - Yarmak batır,
Çangını alırğa biyurık birdé.
Kımıriskatay²⁴ yavlı Yarmak batır,
Çangı la Torasın basıp kéréde.

Küçelerde tuktavsız orış buldı,
İké yaktan küp ir üldé.
Batırlar batırı - Timér batır,
Anda yaralanıp kanı aktı.
Méñ batırdan kalganda la batırmen
Timér batır Çangıdan ey çıktı gıy.
Tura la svin inlep kilép,
Yarasından kanın, ey yudı gıy.
Anda aña yitép le kilép saldı,
Çagırlı la urıstan kaçmagan il.
Anda la aña, ey kuşıldı,
Yeneden sigéz yöz tuksan ir.
Yaraların beylep Timér batır,
Kara turı atına, ey atlandı,
Çagırlı da Torasınan üç almaga,
Tura svı buylap yene le bardı.
Yirlerge le toman, ey töşté gıy.
Ubalarga möis, ey üsté gıy.
Çagırlı la urıs tüben inép,

Korkmadı Timir, ey top tüfeğın,
Mermileri bunların saçmasından.
Korkmadı Timir, ey topun tüfeğın,
Barutunun yere yatmasından.

Bahadırlardan bahadır Timir Batır,
Kara doru atını, ey sektirdi.
Erleri olan bin bahadırla,
Rus ordusuna varıp girdi.
Yel yetmez gibi yel gibi doru at
Top-tüfek ateşinden korkmadı.
Timir batırın, ey mızrağı,
Top-tüfekten yaman, ey oynadı...
İstilacı Rus, ey onmadı
Top-tüfeği ateş etmemeye başladı.
Bir gün bir gece süren savaştan sonra
Çangı Tora'yı, Rus terketti.
İstilacı Rus dinmedi,
Yine kat kat savaş başladı.
Top-tüfeğini atıp, ey
Çangı'ya yine gelmeye başladı.
Şimdi bir günlük savaş oldu,
Çangı için sert savaş oldu.
Çok yiğit orduda öldü,
Orada Timir batır düşünceye daldı.
Rus'un bahadırı, Yermak batır,
Çangı'yı işgal için buyruk verdi.
Karıncı gibi ordulu Yermak batır,
Çangı şehrine basıp girdi.

Sokaklarda aralıksız savaş oldu,
İki taraftan çok yiğit öldü.
Bahadırlar bahadırı Timir batır,
Orada yaralanıp kanı aktı.
Bin bahadırdan kalanlarıyla
Timir batır Çangı'dan çıktı ya.
Tura ırmağını enine gelip,
Yarasından kanını ey yıkıdı ya.
Orada ona gelip yetişerek
Toplu-tüfekli Rus'tan kaçmayan il.
Orada da ona ey katıldı,
Yeniden sekiz yüz doksan er.
Yaralarını bağlayarak Timir batır,
Kara doru atına, bindi,
Toplu-tüfekli şehirden öç almaya,
Tura ırmağı boyunca yine vardı.
Yerlere duman düştü oy,
Dağlara boynuz, yetişti oy.
Toplu-tüfekli Rus aşağı inip,

TATARİSTAN'DA YENİ YAYIMLANAN İKİ TATAR DESTANI: "ATAKLI KIZ TUKBİKE"
VE "TİMİR BATIR"

Soňgar la buyına, ey yitté guy.
Alıstan la yirden, ey kürénse,
Yemlé İşlernéñ, ey başı
Yaman belalerge duçar buldı,
Sain le ħannıñ, ey Torası.

Çagırlı la urıs çağır atdı,
Töténledé yeneler yire yatdı.
Çagırlardan çıkkán, ey yomalak,
Oçıp la kilép yirge batdı.
Yeneden-yeneler sugıñ buldı,
İké le yaktan küp ir üldé.
Urısniñ batırı Yarmak batır,
Çangını la birmedé, karşı tordı.
Timér le batır, ey kitmedé,
Sain ħanga ilçé, ey yiberdé.
Çagırlı la urısni yihü öçén
Batır la irenler, ey soradı.
İlbasar la urıs, ey tınmadı,
Yaman la uynı, ey kılalmadı.
Alısta la torgan urıs patşa,
İsepséz le yavlar, ey yiberdé.
Sain ħan üzé yavmen kildé,
Timér batırğa kulın birdé.
Çagırlı la urıska ilné birmedé,
Ataklı la ir sin guy, didé.
Kımıriskatay yavlı Yarmak batır,
Çangı la Torasın üteldi.
Yidé le yidé yav salsa da,
Timér le batırni yihge almadı.
Anda la urıs uyga battı,
Ostaların yidé kayık saldı.
Çagırların tiyep, ey kayıkka,
Tura la buylap ize saldı.
Timér le batır kugadı,
Suda da tormaska yul birmedé.
Tubıl svına kalma tüben kualap,
Urıs kayıkların, ey buyladı.
Niçemé könler sugıñ buldı,
Küp irenler anda şehid buldı.
Urıs la yavı yiñe salıp,
Timér le batır tüben indé.
Tubılını la buylap tübenlerné,
Çagır yomalagı vata birdé.
Urıs kayıkları tüben töşép,
Çagırlardan kırğa ata birdé.
Urısniñ le yelger kayıkları,
Soňgar la buylap yöze birdé.
Çagırlardan atıp ey illerge,

İrtiş boyuna, yetti oy.
Uzaktan, ey görünerek,
Güzel İşim ırmağının, ey başı
Yaman belalara duçar oldu,
Sani hanın, şehri.

Toplu-tüfekli Rus ateş etti,
Dumanladı tekrar yere yatdı.
Top-tüfekten çıkan mermi,
Uçup gelip yere battı.
Tekrar tekrar savaş başladı,
İki taraftan çok er öldü.
Rus'un bahadırını Yermak batır,
Çangı'yı vermedi karşı durdu.
Timir batır, gitmedi,
Sani hana elçi gönderdi.
Toplu-tüfekli Rus'u yenmek için
Bahadır yiğitler istedi.
İşgalci Rus, dinmedi,
Yaman düşüncesini, yapamadı.
Uzakta duran Rus padişahı,
Sayısız asker gönderdi.
Sani Han'ın kendisi askerle geldi,
Timir Batır'a elini verdi.
Toplu-tüfekli Rus'a ili vermedi,
Sen şanlı bahadırsın dedi.
Karınca gibi çok askerli Yermak batır,
Çangı şehrini alamadı.
Yedi yedi asker gönderse de,
Timit Batır'ı yenemedi.
Orada da Rus düşünceye daldı,
Ustaları yedi kayık yaptı,
Top-tüfeği kayığa koyup,
Tura boyunca işaret verdi.
Timir batır kovaladı
Suda durmaya yol vermedi.
Tobol ırmağına kadar.
Rus kayıklarını boyladı.
Nice gün savaş oldu,
Çok yiğit orada şehid oldu.
Rus ordusu yenip
Timir batır altta şimdi.
Tobol'u boylayıp aşağıları
Top mermisi dağıttıverdi.
Rus kayıkları aşağı inip,
Top-tüfekten kıyıya ateş etti.
Rus'un yel gibi kayıkları,
İrtiş boyunca yüzüverdi.
Top-tüfekten ateş edip illere,

İlné le kaygıya sala irdé.
Urısnıñ la batırı - Yarmak batır,
Yaman la ætten yaman buldı.
Kulına ælekken kęşelernéñ,
Kulların la kisép kuya irdé.

Yaman la anıñ, ey yavları,
İlnéñ malın suyıp aşadılar.
İlnéñ le asıl, ey kızların,
Üzlerene biçé yasadılar.
İlné le kaygı uy kapladı,
İl batırları tik yatmadı.
İsker Torasına oran kazap,
Çagırlı la urıstan, ey sakladı.
Niçe aylar anda sugış buldı,
İsker öçen katı orış buldı.
Ederne le tartıp, ukıar atıp,
Sain batırları karu tordı.
Timer le batır heyle kordı,
Yöz irenmen Soñgar svın kiçte.
Yarmak batır İskermen mavıkkanda,
Un meñlegen irenler yıyep kilde.
Soñgar buylap Timer yavmen inde,
Anda yatkan urısnı meñlep kırdı.
Anı la yiñem dip Yarmak batır,
İskerne le taşlap, Soñgar kiçte.
Yarmak la batır yavlarımın
Timerne le küzlep kua birde.
Heylege le osta Timer batır,
Soñgar buylap ürge le kaçá birde.
Könlerdey ber kön Yarmak batır,
Karala urmanda kuna birde.
Yav karalar kuyıp yavkarından,
Aman la yokıga kite birde.
Şul vakıt Timer yavmen kilde,
Çagırlı urısnı kamap aldı.
İrenleren kılıçtan, ey kiçerde,
Yarmak yaba-yalgız torıp kaçtı.
Yögerep le kilep Yarmak batır,
Mez küpesen salıp suga tondı.
Soñgar la svın kiçeyem dip,
Yarmak batır kolaç taşlap yözde.
Timer le batır yite kilde,
Urıs batırın la suda kürde.
Mez küpesen salgan, ey Yarmakka,
Ederne le tartıp ugın atdı.

Timer le mergen ey atkan uk,
Turı tide Yarmak yöregene.

İli kaygıya salıverdi.
Rus'un bahadırı, Yermak bahadır,
Yaman itten yaman oldu.
Eline düşen kişilerin
Ellerini kesip koyuverdi.

Yaman onun ey ordusu,
İlin malını soyup yediler.
İlin asil kızlarını,
Kendilerine hanım yaptılar.
İli kaygı düşünce sardı,
İl bahadırları sadece yatmadı.
İsker Torasına hendek kazıp
Toplu-tüfekli Rus'tan korudu.
Nice ay orada savaş oldu,
İsker için sert mücadele oldu.
Edirne yayı çekip, oklar atıp,
Sani bahadırları karşı durdu.
Timit Batır hile yaptı,
Yüz erle İrtiş ırmağını geçti.
Yermak bahadır İsker'e heveslenirken,
Onbinlerce er toplayıp geldi.
İrtiş boyunca Timir orduyla indi,
Orada yatan Rus'un binlercesini kırdı.
Onu yeneyim diye Yermak batır,
İsker'i bırakıp, İrtiş'i geçti.
Yermak batır ordusuyla
Timir'i gözleyip kovaladı.
Hilede usta Timir Batır,
İrtiş boyunca tepeye kaçtı.
Günlerden bir gün Yermak batır,
Kara ormana konuverdi.
Düşman kaygıyı bırakıp
Hemen uykuya dalıverdi.
O zaman Timir orduyla geldi,
Toplu-tüfekli Rus'u kuşattı.
Askerlerini kılıçtan geçirdi,
Yermak yapa yalnız kalıp kaçtı.
Koşup gelip Yermak Batır,
Zırhını çıkarıp suya daldı.
İrtiş ırmağını geçeyim diyerek,
Yermak Batır kulaç atıp yüzdü.
Timir Batır gelip yetti,
Rus bahadırını suda gördü.
Zırhını çıkarak Yermak'a,
Yayını çekip okunu attı.

Timir avcının attığı ok,
Doğru saplandı Yermak'ın yüreğine

TATARİSTAN'DA YENİ YAYIMLANAN İKİ TATAR DESTANI: "ATAKLI KIZ TUKBİKE"
VE "TİMİR BATIR"

Kolaç taşlap yözgen Yarmak batır,
Kitte le Soňgar üzegene.
Soňgar la elga şavlap aktı,
Tulkinları kıya yarı kaktı.
Uris la batırı, ey Yarmakniñ,
Kanı la omitta aerılıp yattı.

Uris la batırı, ey Yarmakniñ,
Mez küpesen Timer anda aldı.
Kara turı atına, ey atlanıp,
Mez küpene in başına saldı.
Kara turı atını yurgalatıp,
Batır irenlermen tulgalatıp,
Olı la Sain Torasına
Timer batır kaytıp bardı.
Sain han anda sañ kaktırdı,
İlen yıyıp olı tuy kıldırdı.
Yarmak batırniñ mez küpesen,
Yiñü namı³¹ kıyılıp tuga astı.
Timer le batır atka mende,
Batır irenleren yine yıydı.
Batırsız la kalgan urıs yavın,
Tubıl svı buendan yerte kudi.

Aylar la ütte, yıllar ütte,
Masayulı könler ey az buldı.
İlbasar la urıs kile digen,
Kaygılı la heber yine kilde.
Uris la badişası, ey tınmadı,
İlbasarlar uen, ey kuymadı.
Sain ilen yavlap alu öçen,
Yene yir saylagan yav iyerde.

Timer le batır yavda ülte,
Sain hanga avır kaygı tudı.
Uris la yavın yiñe almıy,
Meskeü badişasına ul baş ide.
Yirge le toman töşte gıy,
Ubalarga möis, ey üste gıy.
Dan alıp torgan Sain ile,
Uriska la virgü ide gıy.

Kulaç atıp yüzen Yermak Batır,
Gitti İrtiş'in merkezine.
İrtiş ırmağı gürlüdeyip aktı,
Dalgaları kaya yara vurdu.
Rus bahadırı, Yermak'ın,
Kanı nehirde ayrılıp yattı.

Rus bahadırı, Yermak'ın,
Zırhını Timir aldı orada.
Kara doru atına atlanıp,
Zırhı omuz başına bıraktı.
Kara doru atını yorgalatıp,
Bahadır askerleriyle toplanıp,
Ulu Sani Tora'sına
Timir batır dönüp vardı.
Sain han orada töre düzenledi.
İlini toplayıp büyük toy yaptırdı.
Yermak Batır'ın zırhını,
Zafer nâmi edip tuğa astı.
Timir Batır ata bindi,
Bahadır askerlerini yine yığdı,
Bahadırsız kalan Rus ordusunu,
Tobol ırmağından sabah kovdu.

Aylar geçti, yıllar geçti,
Mutlu günler az oldu.
İşgalci Rus geliyor diye,
Kaygılı haber yine geldi.
Rus padişahı durmadı,
İşgalciler oyun bırakmadı,
Sani ilini almak için,
Yine yer seçen ordu izledi.

Timir Batır savaşta öldü,
Sani Han'a ağır kaygı doğdu.
Rus ordusunu yenemedi,
Rus padişahına boyun eğdi.
Yere duman düştü oy,
Dağlara boynuz yetti oy.
Nâm alan Sani ili,
Rus'a verilmişti.

KAYNAKLAR

- AHMETJANOV, Marsel (2003), "Sibir Hanlığına Kagılışlı Bilgisiz Tatar Çıganakları", **Fen Hem Til**, S. 2, Kazan: 24-34.
AHMETJANOV, Marsel, (2000), *Tatar Kul'yazma Kitabı*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
AHMETOVA, F.V., (1984), *Tatar Halık İjati-Dastannar*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
AHMETOVA-URMANÇI, F.V., (2004), *Tatar Eposı Dastannar*, Kazan: Rannur Neşriyatı.

- DİMİTRİYEV, A.A., (1897), “Zabıty Trud İkosova o Stroganovih , Yermake”, *İzvestiya Obşçestva arheologii i istorii i etnografii pri imparatorskom Kazanskom universitete*, C. XIX, Baskı 1, Tipografiya İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta, Kazan.
- FEYZRAHMANOV, Gabdel’bar., (2006), “Etnokulturnaya Jizn’ Sibirskih Tatar v XVII-XIX vekah”, *Tatarskiye Musulmanskiye Prihodi v Roosiyskoy İmperii Materiali Vserossiyskoy Naučno-Praktičesкой Konferentsii g. Kazan, 27-28 sentyabrya 2005 g.*, Kazan: 5-14.
- İNAN, Abdülkadir, (1987), “Doğu Türk ve Moğol Folklorundaki ‘Edrene’ Kelimesine Dair”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: TTK Yay.: 292-294.
- KLYUÇAREV, A., (1986), *Tatar Halık Jırları*, TKN, Kazan.
- Meryam Rahmankulova Jırlıy, (1984), TKN, Kazan.
- ÖZTEKTEN, Özkan, (2010), *18. Yüzyılda Karışık Dilli Bir Metin Bahâdur Şâh’ın Arz-Nâmesi (Batırşa Aliyev’den Çarıçe Elizabeta Petrovna’ya)*, Kömen Yay.
- RADLOFF, W.W., (2002), *Tatar Halık İjati*, Kazan: Megarif Neşriyatı.
- RADLOFF, W.W., (1872), *Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen, Jıvuşçih v Yujnoy Sibirii i Dzungarskoy Stepi, Sobranı V.V. Radlovım*, Ç. IV, SP6.
- URMANÇI, Fatih, (2007a), *Tatar Destanları*, (Akt. Vedat KARTALCIK-Caner KERİMOĞLU), Ankara: TDK Yay.
- URMANÇI, Fatih, (2007b), *Tatar Destanları*, (Akt. Vedat KARALCIK-Caner KERİMOĞLU), Ankara: TDK Yay.